

HACI ZEYNEL ABİDİN ŞİRVÂNÎ SEYAHATNAMELERİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI*

*Namiq MUSALI**

ÖZET

Azerbaycanlı büyük gezgin ve bilim adamı Hacı Zeynel Abidin Şirvânî (1780-1837 veya 1838) ömrünün kırk yılını seyahatte geçirmiş, Kanarya adalarından ve Fas'tan Siyam'a ve Tibet'e, Balkanlar'dan ve Kafkaslar'dan Habeşistan'a kadar geniş bir arazide dört büyük gezi gerçekleştirmiş, üçüncü seyahati sırasında (1810-1821) Türkiye'yi de ziyaret etmiştir.

Şirvânî Farsça üç seyahat kitabı yazmıştır: “Riyâzü’s-seyâhat”, “Hadâikü’s-seyâhat” ve “Büstânü’s-seyâhat”. Bu eserlerde Van gölü havzasında bulunan Adilcevaz, Ahlat, Bitlis, Erciş, Hakkâri, Muşabad ve Van şehirlerinden de bahsedilmiştir. Seyyah bölgenin doğasını övmüş, oranın insanları, etnik ve dinî yapısı, tarihi, coğrafyası, anıtları, ürünleri, ünlü kişileri konusunda bilgi vermiştir.

Kendi gezisi sırasında yazar Van gölü havzasının bazı devlet adamlarıyla buluşma ve konuşma fırsatını yakalamıştır. Örneğin, seyyah Ahlat'ta Şeyh Ahmed, Muşabad'da Murad Paşa, Hakkâri'de Mustafa Bey, Van'da Derviş Paşa, İshak Efendi ve Esad Bey'le tanışmış, Bitlis'te bulunduğu süre içinde Orta Çağ'ın meşhur tasavvuf ehlinden Şeyh Ammar-ı Bitlisî'nin mezarını ziyaret etmiştir.

Hacı Zeynel Abidin Şirvânî'nin anıları, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Van gölü havzasının tarihî durumunu incelemek açısından belli bir değere sahiptir.

ANAHTAR KAVRAMLAR: Hacı Zeynel Abidin Şirvânî, seyahatnameler, Van gölü havzası

* Bu makale 04-07 Ekim 2011 tarihlerinde Bitlis Eren Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenmiş VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş hâlidir.

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

ABSTRACT

The great Azeri traveller and scholar Haji Zeynal Abidin Shirvani (1780-1837 or 1838) spent 40 years of his life in travelling. He made four large tours in the wide territory from Canaries Islands and Morocco to Siam and Tibet, from Balkan Peninsula and Caucasus to Ethiopia. During his third travel (1810-1821) he was in Turkey too.

Shirvani wrote 3 travel books in Persian: “Riyâzu’s-seyâhat”, “Hadâiku’s-seyâhat” and “Bustânu’s-seyâhat”. In these works also was mentioned the towns of Van Lake Region such as Adiljevaz, Ahlat, Bitlis, Erjish, Hakkari, Mushabad and Van. The traveller praised the landscape of this region, gave information about the people, ethnic and religious situation, history, geography, monuments, harvests, famous persons of this area.

During his journey the author had meetings and conversations with some statesmen of Van Lake Region. For example, he made acquaintance with Sheikh Ahmed in Ahlat, with Murad Pasha in Mushabad, with Mustafa Bey in Hakkari, with Dervish Mehmed Pasha, İshak Efendi, and Esad Bey in Van. In Bitlis the traveller paid a visit to the grave of Sheikh Ammar-i Bitlisi, the famous Sufi mystic of Middle Ages.

The memoirs of Haji Zeynal Abidin Shirvani have some importance for study the historical condition of Van Lake Region in the second decade of XIX century.

KEY WORDS : Haji Zeynel Abidin Shirvani, travel books, Van Lake Region.

Tarih boyunca Doğu Anadolu’da askerî, siyasî ve iktisadî açıdan stratejik öneme sahip olan Van gölü havzası çok sayıda gezginin güzergâhında bulunmuş ve seyahatnamelerde anlatılmıştır. Bu bölgeye sefer etmiş, burayla ilgili görüşlerini aktarmış seyyahlardan bir tanesi de ünlü Azeri gezgin Hacı Zeynel Abidin Şirvânî’dir. Sözüünü ettiğimiz kişi Hicrî 15 Şaban 1194 / Milâdî 16 Ağustos 1780 yılında Azerbaycan’ın Şirvan vilayetinin Şamahı şehrinde doğdu. Babası Ahund İskender isimli bir din adamıydı. Zeynel Abidin beş yaşında iken ailesi ile birlikte, o zamanlar Osmanlı yönetiminde olan Irak’ın kutsal Kerbela şehrine göç etti. Orada 12 yıl boyunca babasından ve diğer bilginlerden ders aldı. İlk gezisine daha 17 yaşında çıkan Şirvânî ömrünün sonuna kadar yolculuklar yaptı ve bu sürede üç kıtaya (Asya, Afrika, Avrupa) dört büyük seyahat gerçekleştirdi. İslâm âleminde Hacı Zeynel Abidin kadar uzun süre seyahat yapabilen az kişi vardır. Bu bakımından meşhur Arap seyyahı İbn Battuta’yı ve ünlü Türk gezgini Evliya Çelebi’yi onunla kıyaslamak mümkündür. Şirvânî’nin geçtiği yolların umumî uzunluğu Ekvator hattından 1,5 defa büyüktür. Seyyah dördüncü seyahati zamanı, H. 1253 / M. 1837-1838 yılında Kırmızı denizde gemide yüzerken vefat etmiş ve Arabistan’ın Cidde şehrinin Ummana-Havva mezarlığında defnedilmiştir. Onun hayatı ve faaliyeti Azerbaycan bilim adamlarından Nureddin Keremov ve Ağamir Kuliyev tarafından incelenmiştir¹.

Şirvânî üçüncü seyahati zamanı (1810-1821) Türkiye’nin de çeşitli bölgelerinde olmuş, altı yedi ay boyunca İstanbul’da yaşamış² ve yaklaşık üç yıl süresince Anadolu’yu gezip dolaşmıştır³. O, burada birçok Osmanlı devlet, din ve iş adamlarıyla buluşup konuşma fırsatı bulmuştur. Seyyahın Türkiye’ye yaptığı geziler ve bu yöndeki hatıraları ile ilgili tarafımızdan birkaç uluslararası sempozyumda değişik bildiriler sunulmuştur⁴.

Öz dili olan Türkçe’nin yanı sıra Arapça, Farsça, Hintçe vs. dilleri bilen Şirvânî seyyah olmakla beraber, hem de coğrafyacı, tarihçi, etnograf, filozof, edip ve şair olmuştur⁵. Kendisi aynı zamanda Nimetullahî tarikatına bağlı bir sûfî önderiydi⁶.

¹ KEREMOV, Nureddin. *Seyyah ve coğrafyasına Zeynel Abidin Şirvânî*. Bakü, 1958; aynı müellif, *Kırk yıl seyahatte*. Bakü, 1977; KULİYEV, Ağamir. *Azerbaycan’ın görkemli seyyah ve âlimi Hacı Zeynel Abidin Şirvânî*. Bakü, 1964.

² ŞİRVÂNÎ, Hacı Zeynel Abidin. *Büstânü’s-seyâhat*. Tahran, 1315, s. 432.

³ Şirvani, *Büstânü’s-seyâhat*, s.48.

⁴ MUSALI, Namiq. “Hacı Zeynel Abidin Şirvânî seyahatnamelerinde İstanbul”, *I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri (3-5 Nisan 2008, Beykent Üniversitesi)*. İstanbul, 2009, s.797-808; aynı müellif, “Farsça kaynaklara göre Üsküdar’ın tarihi ve coğrafyası”, *VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (6-9 Kasım 2008, Üsküdar Belediyesi)*. Bildiriler. II. cilt. İstanbul, 2009, s.37-42; aynı müellif, “XIX. yüzyılın ikinci onyılında Hacı Zeynel Abidin Şirvânî’nin Anadolu’ya seyahati”, *CIEPO-19: Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Araştırmaları Sempozyumu. Özetler (26-30 Temmuz 2010, Yüzüncü Yıl Üniversitesi)*. Van, 2010, s.81; aynı müellif, “Hacı Zeynel Abidin Şirvânî seyahatnamelerine göre iki yüz yıl öncesinde Maraş ve çevresi”, *Uluslararası Osmanlı Döneminde Maraş Sempozyumu (4-6 Ekim 2012, Kahramanmaraş Belediyesi)*. I. c. Kahramanmaraş, 2013, s.161-174.

⁵ KEREMOV, Nureddin. *Kırk yıl seyahatte*, s.7,12.

Hacı Zeynel Abidin'in Farsça üç seyahat kitabı vardır. "Riyâzü's-seyâhat" ("Seyahat bahçeleri") coğrafi prensip esasında tertip edilmiştir. Bu eser "Hüld" adlı mukaddimeden, "Ravza" adını taşıyan 8 bölümden ve "Bahar" diye isimlendirilen hâtimeden ibarettir. Mukaddime ve ilk bölüm 1821-22 yıllarında, diğer bölümlerle hâtime ise 1826-27 tarihlerinde kaleme alınmıştır⁷. Van gölü havzasıyla ilgili bilgiler "Riyâzü's-seyâhat"ın birinci "Ravza"sındadır⁸. Müellifin "Hadâikü's-seyâhat" ("Seyahat bağları", 1827) ve "Büstânü's-seyâhat" ("Seyahat bostanı", 1832) isimli daha iki eseri de vardır⁹. Son iki seyahatnamede anlatılan mekânlar alfabetik sırayla düzenlenmiştir. Bu eserlerin de muvafık yerlerinde Van gölü etrafındaki önemli kentlerden bahsedilmiştir.

Şîrvânî, Van gölü havzasının coğrafi durumunu ve iklim şartlarını genel hatlarıyla şöyle anlatmaktadır: "Orası yürek açan bir vilayet ve ruh ferahlatan bir memlekettir, meşhur şehirlerden, mamur nahiyelerden, hoş çimenlerden, gönül çekici otlaklardan ibarettir. Suyu yeterince uygun, havası serinliğe meyillidir. Oranın çok yerleri dördüncü iklimdendir, az kısmı ise beşinci iklime aittir. O mekânın dağlık yerleri çöllerinden daha fazladır". Van gölü havzasının ahali konusunda düşüncelerini ise gezgin şöyle ifade etmektedir: "Orası çok taifelerin ve sayısız toplulukların meskenidir. Halkı güzel suratlı ve mütenasip görünümlü oluşu ile diğer yerlerin ahalisinden üstün ve seçkindir. Fakat bu iyi taraflarına rağmen kavgacıdırlar". Şîrvânî'ye göre Hz. İsa'nın ortaya çıkışından önce Van gölü havzası insanları Saibiyye ve Zerdüştiyye dinlerine inanırlarmış, yani yıldızlara ve ateşe taparlarmış. Hz. İsa'nın peygamberliğinden sonra burada Hristiyanlık da yayılmıştır. Ama Müslümanlık'ın yayılmasının ardından bölge halkının çoğunluğu Müslüman olmuştur. Müellif kendi zamanında Van gölü havzasında yaşayan cemaatleri şöyle sıralıyor: 1) En çok sayılı grup Ehl-i Sünnet'tir. Onlar 2 firkadan ibarettirler (Hanefiler ve Şafîler). Bölgenin yönetimi de bu iki firkadan olan kişiler tarafından yürütülmektedir; 2) "İblis-perestler" diye tanımlanan Yezidîler; 3) İsevî (Hristiyan) dinine mensup olan, sanat ve ziraatla uğraşan Ermeniler; 4) Müellifin "zillet topluluğu" olarak değerlendirdiği ve bu bölgede sayıları gayet az olan Yahudiler; 5) Sayıları diğer fırkalardan az olan Nusayrîler (Alevîler); 6) Sayıları kırmızı kükürt ("kibrî-i ahmer") gibi az olan Şîîler.

⁶ KULİYEV, Ağamir. *Azerbaycan'ın görkemli seyyah ve âlimi Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî*, s.94.

⁷ "Riyâzü's-seyâhat"ın mukaddimeyi ve ilk bölümü kapsayan birinci kısmı Aşgar Hâmid Rabbânî tarafından 1960 yılında Tahran'da basılmıştır. Seyahatnamenin diğer bölümlerini ve hâtimesini içine alan ikinci kısmını ise 1972 yılında Ağamir Kuliyev Moskova'da yayınlamıştır.

⁸ ŞİRVANÎ, Hacı Zeynel Abidin, *Riyâzü's-seyâhat*, Tahran, 1339, s.100-115.

⁹ "Büstânü's-seyâhat" daha XIX. yüzyılın sonlarında Tahran'da taşbasması usulüyle basılmış, "Hadâikü's-seyâhat" ise 1969 senesinde Gonâbâdî Rıza Alişah tarafından neşredilmiştir.

Yörenin tarihine değinen seyyah, buraların İslâmiyet'ten önce Acem hükümdarları tarafından yönetildiğini öne sürüyor, ama bu hükümlerliliğin pek kuvvetli olmadığını ve bölge halkının fırsat buldukça isyanlar çıkardığını sözlerine ekliyor. Seyyaha göre daha Hicrî 24 / Milâdî 644-645 yılında Selman b. Rabia tarafından fethine başlanan bölgenin Hilafet topraklarına katılması işini Habib b. Mesleme tamamlamıştır¹⁰. O, bu vilayetin başkenti olan Ahlat'ı ele geçirmiştir. Emevîler döneminde burada bir süre Hz. Hüseyin'in intikamını almak için ayaklanan Muhtar b. Ebu Übeyde Sakifi'nin (öl. Milâdî 687) valileri hüküm sürmüşler; Abbasîler'in saltanatı çöküşe geçtiğinde ise Van gölü havzasında şanlı hükümdarlar ve iktidarlı hanlar kendi hükümetlerini kurmuşlardır. “Daha sonra o diyara Azerbaycan şahları hükmetmişler”. Burada “Azerbaycan şahları” derken müellif Karakoyunlular'ı, Akkoyunlular'ı ve Safevîler'i kastetmektedir. Onun anlatımına göre Osmanlı Hanedanı'ndan Sultan Selim'in oğlu Sultan Süleyman (1520-1566) Safevîler'e karşı savaş açarak, kendisi şahsen o bölgeye asker yürütmüş ve orayı işgal etmiştir. Daha sonra Safevî hükümdarı I. Şah Tahmasp (1524-1576) Van'ı tekrar ele geçirse de, bölge uğruna yapılan Osmanlı – Safevî savaşları bununla son bulmamış ve nihayet, Safevî hükümdarı Şah Safi zamanında (1629-1642) Osmanlı sultanı IV. Murad'ın (1623-1640) askerleri burayı kesin olarak fethetmişler ve o zamandan bölge aralıksız olarak Osmanlı Devleti terki binde bulunmuştur.

Hacı Zeynel Abidin Van havzasının Kürt aşiretleri hakkında anılarını ve değerlendirmelerini bu şekilde anlatmakta ve bazı problemleri ifade etmektedir: “O bölgenin aşiretleri ve kabileleri Kürt taifesindedirler. Hepsi Rüstem (İran şairi Firdevsî'nin “Şahname” isimli ünlü mesnevîsinin kahramanlarından olan Zal oğlu Rüstem – N.M.) gibi şecaatli ve yiğittirler. Yaklaşık 100 bin haneden oluşmaktadırlar. Yazda yaylaklara, kışta kışlaklara göç ederler. Umumen konuksever ve misafirperverdirler. Cömertlikte ve ihsan etmede diğer mekânların insanlarından daha ileridedirler. Ama buna rağmen kan döken ve fitne çıkaran bir toplulukturlar. Eşkîyalık yapmaktan ve yol kesmekten geri durmazlar. Katil ve soygun yapmakta Âdemoğulları arasında öndedirler. Fitne ve fesat çıkarmakta âlemin hamur mayasıdır lar. Öyle ki, köylerin reisleri şehir hâkimine itaat etmiyor ve tabi olmuyorlar. Orada iki kabile birbirinin yüzüne dostluk kapılarını açmaz. İşte bu yüzdendir ki, orası misafirlerin yolculuğu için zor bir mekân ve tüccarların geliş gidişi için gayet problemlili bir yerdir. İzzetli Tanrı'nın kereminden arzu ederiz ki, o vilayete güzel emniyet elbisesini giydirsin ve fesadın yerine barış ve hayır getirsin”.

¹⁰ Fakat diğer bir bilgiye göre, Ahlat başta olmak üzere Van gölü havzasının Araplar tarafından fethi daha Hicrî 20 / Milâdî 640-641 yılında İyaz b. Ganm tarafından başlatılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: SÜMER, Faruk. “Ahlat”, TDVİA, II. c., İstanbul, 1989, s.20.

Seyyah, Van gölünü “Bahire-yi Ermen”, Urumiye gölünü ise “Bahire-yi Azerbaycan” diye isimlendiriyor. O, Van gölü hakkında bu bilgileri veriyor: “Çevresi 80 fersah uzunluğundadır. Bu gölün suyu gayet tuzludur, etrafı ve kenarları ise çok mamurdur. Onun doğu kıyısında Van kalesi ve Erdeşir kasabası, kuzeyinde Kasabatü’l-Cevaz (Adilcevaz – N.M.) ve Ahlat, batısında Muş ve Bitlis şehirleri, güneyinde ise mamur kasabalar ve köyler, üzeri ağaçla dolu ormanlarla kaplı olan sert dağlar vardır. O gölün ortasında üç ada bulunmaktadır ve bunlar ruhbanların ve riyazet ehlinin meskenidirler”. Şîrvânî, “Ravzatü’s-safâ” isimli eserin yazarı olan ünlü tarihçi Mirhand’ı¹¹ Van gölü konusunda yanlış bilgiler verdiği için eleştiriyor. Örneğin, Mirhand Van gölü’nün Lazcerd kasabası yanında bulunduğunu ifade etmiştir, oysaki ismi geçen kasaba gölden iki günlük yol kadar uzaklıktadır. O, Hoy ve Selmas şehirlerinin Van gölü kıyısında olduğunu iddia etmiştir ki, bunlar da tamamen yanlıştır. Yine aynı yazar Van gölündeki adalarda ziraatın geliştiğini ifade etmişse de, fakat Şîrvânî bunun da doğru olmadığını belirtiyor. Azeri seyyahın düşüncesine göre Mirhand, kendisi Van gölünü görmediği için yanlış bilgiler vermiş ve kendisinden sonra gelen bazı bilginler de onun bu yanlışını tekrar etmişler¹².

Seyyah Van gölü havzasındaki bazı önemli şehirlerden ve yerleşim birimlerinden tek tek bahsediyor.

ADİLCEVAZ (el-Cevaz) – Şîrvânî’nin belirttiğine göre Van gölünün kuzeyinde, Ahlat’tan bir konak doğuda küçük bir kasabadır. Üç tarafı yüksek dağlardır. Bağları ve çeşmeleri sayısızdır. Dağ başında gayet yüksek ve sağlam bir kaleye sahiptir. Kalenin içinde ve dışında bir bilgiye göre 500, diğer bir bilgiye göre ise 1000 ev bulunuyor. 12 köyü vardır. Kasaba halkı Hanefî mezhebinden olan Türklerdir. Fakat kasaba etrafının ahalisi Kürt’tür. Kasabanın kuzey ve doğu tarafında konargöçer hayat tarzı sürdüren Yezidî Kürtleri yaşıyorlar¹³.

Seyyah Yezidîler ve onların inançları, fırkaları konusunda bilgi veriyor. Onun iddiasına göre bu cemaat Yezid b. Muaviye’nin taraftarı olduğu için böyle isimlendirilmiştir. Onlar Hz. Ali’den ve onun soyundan gelenlerden nefret ediyorlar, hatta İmam Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilmesini her yıl Aşura gününde (Muharrem ayının 10’da) bayram töreniyle kutluyorlar: “Aşura gününde rüzgâr gibi çabuk koşan atlara binerler ve özenle sahraya giderler. Bir tören düzenleyip söylerler ki, burası Kerbela’dır ve bugün Aşura günüdür. Savaş davullarını vururlar, at çaparlar ve ok atarlar. Yani derler ki, bizler de Yezid’e uyanlardanız ve Muaviye oğlunun can ü gönülden

¹¹ Horasan Timurlularının tarihçisi Muhammed Mirhand b. Burhâneddin Handşah 1433-1498 yıllarında yaşamıştır. Farsça umumî tarihten bahseden “Ravzatü’s-Safâ fî Sîratü’l-Enbiyâ ve’l-Mülük ve’l-Hulefâ” isimli eserin müellifidir: STOREY, Charles Ambrose. *Persidskaya literatura (bio-bibliografiçeskiy obzor v tryox çastyax). Perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil: Y.E.Bregel. Moskva, 1972, s.361.*

¹² *Riyâzü’s-seyâhat, s. 98-101.*

¹³ *Riyâzü’s-seyâhat, s.101; Hadâikü’s-seyâhat, s.48-49.*

müritleriyiz. Sevinç gösterisi ve alkış yaparlar, sonunda kendi menzillerine dönerler ve küçük büyük, kadın erkek hep birlikte toplanarak eğlence, şenlik ve işret yaparlar, birbirini tebrik ederler ve birbirinin hatırını sorarlar. Onların büyükleri siyah giyerler. Bazıları Cebrî, bazılarıysa Kaderî akidesindedirler”.

Şirvânî, bu iki akideden söz ediyor. Kaderîler’i şöyle özetliyor: “Bu fırka diyor ki, kulun hiçbir yetkisi yoktur... Dalalet Hz. Allah’ın dergâhındandır... Tanrı hidayet hilatını kime isterse giydirir”. Kaderîler ise söylüyorlar ki “İnsan tamam kudret, irade ve yetki sahibidir... Yaradan kâinatı yarattıktan ve tamama yetirdikten sonra onun maksadı bununla sona erdi ve O, dünya ile uğraşmaz, burayla işi olmaz”.

Yezidîler’den bahsederken seyyahın önemle üzerinde durduğu konu, bu topluluğun İblis-perest olmasıdır: “Kimseye gizli kalmasın ki, o cemaat arasında İblis’i yücelten, ona bendelik yapan ve ona tapınan bir topluluk gördüm. Onlar İblis’e Tavusü’l-Melaike derler ve onun fermanına canü gönülden boyun eğler¹⁴. O taifenin önderlerinden olan bir kişiye sordum ki, “İblis kimdir ve senin ona bendelik yapmanın sebebi nedir?”. Şöyle dedi: “Bil ki, akıl sahipleri onun zatının idrakinden hayrandırlar ve bilginler onun marifetinin vadisinde sergerdandırlar. İrfân erbâbı ve sağlam bilgi sahipleri onun özelliği hakkında bu kelâmı buyurmuşlar: Eğer İblis kendi nurunu halka zahir eylese, herkes onu Tanrı olarak kabullenirdi. O, gözle görünmez; herkese gayet yakın olmasına rağmen nazardan uzaktır; Âdem evlatlarının çevirdiği işlerden haberdardır, insanların amellerinin şahididir.

Kâh duvardan gelir, kâh damdan gelir,
Kâh yürekte oturur, kâh bedende oturur.
Senin hâllerinin hepsini gizlice biliyor,
Sen onun bilginliğinden bilgisiz olmuşsun¹⁵.

İzzetli Tanrı, İblis’i izzet ateşinden yaratmıştır ve onu Ulûhiyet dergâhının bekçisi yapmıştır... Kıyamet gününe kadar onun saltanatı hiçbir zeval ve fena görmeden sürecektir. İşte bu yüzden onun büyüklüğüne sitayiş etmek revadır ve ona itaat yolunu tutmak münasiptir”.

Yezidîler’in önderi seyyahla konuşmasında birçok diğer hususlara da temas etmiş ve kendi akidesinin doğruluğunu savunmuştu. Şirvânî bu şahsın dilinden Yezidî inancına dair bir şiire daha kendi seyahatnamesinde yer vermiştir. Bu şiir de Yezidîler’in tabirince Melek Tavus’un, seyyahın yorumuna göre ise İblis’in methine hasredilmiştir:

¹⁴ Melek inancı, Yezidîlik inançlarının önemli bir kısmını teşkil eder. Melek inancının önemli bir mevkiini de Melek Tavus inancı oluşturur (bkz.: TAŞGIN, Ahmet. Türkiye’de Yezidiler Bibliyografyası. Ankara, 2005, s.20-21).

¹⁵ Yezidî liderin dilinden anlatılan şiirlerin orijinali Farsçadır ve biz burada onların Türkçe aynen tercümesini takdim ediyoruz.

“Bu cihan onun çevgeninde bir top gibidir,
Âlem halkı onun fermanının kölesidir.
Mümin, Hristiyan, Yahudi ve Ateşperest,
Cümlesi yüzünü o ulu sultana doğrultmuştur”.

Bu konudaki Yezidî inancını yansıtan diğer bir beyit şöyledir:

“Hoş olsun o keslerin hâline ki, onun yolundadırlar,
Ve canü gönülden her an onu aramaktadırlar”¹⁶.

AHLAT – “Hoş bir şehir ve şirin bir kenttir. Dördüncü iklimdedir. Bahire kenarında vakidir. Etrafı açıklıktır. Kuzey tarafında, yarım fersah mesafede bir dağ vardır. Şehrin etrafında mamur köyler bulunmaktadır. Suyunun hazmı kolaydır, havası mülayim değildir. Güzel bağları ve cennet misali bostanları vardır. Meyvelerinden zerdalisi çok iyidir, hububatından ise buğdayı gayet beğenilendir”¹⁷. Ahlat’ın tarihine göz atan müellif oranın eskiden başkent konumunda önemli bir şehir olduğunu, fakat Moğollar (Cengiziyye hanları ve Çobanî emirleri) zamanında harap ve perişan duruma düştüğünü, eski şanını kaybettiğini yazmıştır. “Şimdi mamur bir narın kalesi vardır. Kale dışında iyi durumda olmayan 500 ev bulunmaktadır. İnsanları Türkçe konuşuyorlar ve Hanefî mezhebindedirler”. Gezginin verdiği bilgiye göre oranın hâkimi *Şeyh Ahmed* himmetli, misafirperver, lütfkâr, âdil, mürüvvetli ve fütüvvetli bir adamdı¹⁸.

BİTLİS– “Şen bir şehir ve sevinçli bir kenttir. Ahlat’tan altı fersah batıda (güneybatı olmalı – N.M.) bulunmaktadır. 20 tane mamur köyü vardır. O şehri dağlar arasındaki dereye uzununa gelişen bir şekilde yapmışlar. Dağlı dereli bir yerde kurulduğu için oranın evleri yüksek ve alçak zemin üzerinde inşa edilmiştir. Şehrin ortası konik biçimdedir. Üzerinde gayet metin bir kale yüceltmişler. O şehir yaklaşık 5 bin evden ibarettir ve hepsi taştan yapılmıştır¹⁹. Orası görenlerin nazarına çok iyi ve güzel bir yer gibi görünüyor. Şehrin içinden büyük bir nehir akıyor ve onun suyu tüm evlere gidiyor. Oradaki her evin güzel bahçesi ve İrem misali bostanı vardır. Suyunun hazmı kolaydır, havası iyidir, toprağı bereketlidir ve halkı edeplidir. Hepsi Türkçe konuşuyorlar. Hanefî mezhebindedirler. Şafî grubunun ve Ermeniler’in de sayısı çoktur. Orada tahminen 50 hanelik süluk ehli meskundur. O diyarın ahalsininin tamamı beyaz

¹⁶ *Riyâzü’s-seyâhat*, s.102-111; *Hadâikü’s-seyâhat*, s.49-54.

¹⁷ *Kâtip Çelebi Ahlat’ın elma ve kaysısı meşhur bağlık bahçelik bir şehir olduğunu kaydeder (SÜMER, Faruk. “Ahlat”, TDVİA, II. c., s.21).*

¹⁸ *Riyâzü’s-seyâhat*, s.100; *Hadâikü’s-seyâhat*, s.48; *Büstânü’s-seyâhat*, s.63.

¹⁹ *XIX. yüzyılın başlarına ait diğer tahminlere göre Bitlis şehrinin nüfusu 20.000’den azdı (TUNCEL, Metin. Bitlis, TDVİA, VI. c., İstanbul, 1992, s.227).*

yüzlüdür ve güzellik sermayesinden berhudârdırlar. Oradan fazilet ve kemâl erbâbı, vecit ve hâl ashâbı çıkmıştır. Onlardan birisini burada zikredeceğiz”.

Seyyah’ın bahsettiği Bitlis meşhurunun ismi “Kâşifü’l-Esrâr” (“sırların kâşifi”) lakaplı Şeyh Ammar’dır: “O büyük kişi zamanın şeyhlerinin en faziletlisi ve her diyarın ariflerinin arifi idi. Şeyh Necmeddin-i Kübrâ kendi hâlinin başlangıcında o hazretin huzurunda yola girmişti ve aynı zamanda o cenabın hükmüyle Şeyh Ruzbihan-i Kebir-i Mısri’nin yanına gitmiş, böylece bu iki ulu şahsiyetin himmetiyle âli dereceye ve yüksek seviyeye ulaşmıştı. O hazret (Şeyh Ammar – N.M.) Şeyh Necibeddin-i Sühreverdî’nin mürididir. Müstansır-i Abbasî’nin hilafeti zamanında yaşamıştır. Hakikatlerin keşfinde ve inceliklerin şerhinde hiç kimse o cenaba beraber olamazdı. O güzel sıfatlı şahsiyetin hayat hikâyesinde zikredildiğine göre o hazretin vefatı da Müstansır zamanında vuku bulmuştu. Allah ona rahmet eylesin! O yüce insanın (Şeyh Ammar’ın – N.M.) mezarı o diyardadır (Bitlis’tedir – N.M.)”²⁰. Burada ismi geçen Şeyh Ammar-ı Bitlisî, Ebünnecib Abdülkâhir-i Sühreverdî’nin (M.1097-1168) öğrencilerinden olmuş, (H. 606 / M. 1209-10 yılında vefat etmiştir)²¹.

ERCİŞ – Azeri gezginin eserlerinde belirtildiği üzere Ahlat’tan üç konak mesafede bir kasabadır. Havası soğuk, suyu ise hoştur. Kasaba halkı Türk olsa da, etraf köylerin ahali Kürt’tür²².

HAKKÂRİ – Seyyah buranın küçük bir şehir olduğundan, o bölgede sert dağlar ve ağaçla dolu ormanların bulunduğu söz ederek böyle yazar: “O diyarın hâkimleri Abbasîler Hanedanı’ndan olduklarını iddia ediyorlar”. Şirvânî Hakkâri’de olduğu zaman oranın hâkimi *Mustafa Bey* idi. Seyyah onun “bazı beğenilen özelliklere sahip olduğunu” ifade etmiştir²³.

MUŞABAD – Şirvânî’nin değerlendirmesine göre Bitlis’in 6 fersah uzağında, dağlar arasında bulunan ve bin evden oluşan şirin bir kasabadır²⁴. Doğu tarafı açıktır, ama batı semtinde çok yüksek bir dağ vardır. O dağın etekleri gönül okşayan bir mekândır. Muşabad’a bağlı olan yaklaşık yüz tane köy vardır. Suyu çok tatlı, havası gayet serindir. Güzel yeşillikleri ve çayırıkları bulunmaktadır. Ahali Hanefî mezhebinden olup, çok mutaassıptırlar. Çoğunlukla Türk dilli ve Kürt soyludurlar.

²⁰ *Riyâzü’s-seyâhat*, s.111-112; *Hadâikü’s-seyâhat*, s.154.

²¹ *KÜFREVÎ, Kasım. Seyahatnamelerde Bitlis, Ahlat Gazetesi, 23 Nisan 2011.*

²² *Hadâikü’s-seyâhat*, s.54; *Büstanü’s-seyâhat*, s.69.

²³ *Hadâikü’s-seyâhat*, s.550.

²⁴ *Şirvânî’nin Muş ahali hakkında sayısı başka kaynakların rakamlarıyla uyuyor. 1838’de Muş’u ziyaret etmiş Brant burada 700 Müslüman ve 500 Ermeni ailesinin bulunduğu, 1846 yılına dair bilgi veren Koch ise 1000 Müslüman ve 415 Ermeni ailesinden söz eder (TUNCEL, Metin. “Muş”, TDVİA, XXXI. c., İstanbul, 2006, s.370).*

Seyyah orada Muşabad hâkiminin babası Murad Paşa ile buluşmuştur. Şirvânî bu paşayı “dürüst hâlli bir emir” olarak değerlendiriyor, onun “adalet yolunun yolcusu olduğunu”, “dervişlere ve misafirlere saygı ve ihtiram gösterdiğini” ve “ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderdiğini” anlatıyor²⁵.

VAN – “Cennet misali bir şehirdir. Göl kenarında vakidir. Dört tarafı açıklıktır. Dördüncü iklime aittir. Oranın kalesi çöl ortasındaki bir dağdadır. Onun etrafı behişt gibidir. Bu dağın çevresi altı bin adımdır. Dağın başında çok sağlam bir kale inşa edilmiştir. Onun çevresine dayanıklı bir hisar yapmışlar ve o duvarın uzunluğu sekiz bin adımdır. Duvarın etrafında geniş ve derin bir hendek kazımışlar. Hisarın içinde büyük bir çeşme var. Onun suyu o hisarın tüm imaretlerine akıyor. Hisar dâhilinde yaklaşık 1000 tane mamur ev ve 200 tane yüksek temelli saray bulunmaktadır. Bu kale o diyarın yöneticilerinin hükûmet mekânıdır. Hisar dışında şehir bir mil kadar, belki daha fazla mesafede uzanıyor. Hisar dışındaki şehirde 5 bin mamur ev vardır. Her evin revan suyu ve cennet bağları gibi bahçesi vardır. Suyu kolay hazmedilen, havası uygun, toprağı sevinç getiren, zemini güzellik bahşedendir. İnsanları iyi huyludurlar ve derviş gibi itikatlıdırlar. Umumen Allah’ı seven, hüsnü cemel sahibi olan insanlardır... Oranın serin iklimlere özgün meyve çeşitleri iyidir, özellikle de armudu, elması ve zerdalisi mümtazdır ve gayet boldur. O şehirde her silsileden olan 200 hane derviş ve münzevi yaşamaktadır. İnsanlarının ekseri Hanefî mezheplidir, diğerleri Hristiyan’dır ve çok az kısmı İmamiyye Şiileridir. Şehir etrafındaki bölgede çok sayıda Yezidî Kürtleri de yaşamaktalar”. Gezgin Van’a bağlı yüz tane köyün bulunduğu ve şehirden kenardaki bölgede Hanefî mezhebine bağlı olan 10 bin hanelik Şekâkî aşiretinin yaşadığından söz ediyor, bu aşiretin sitemkâr bir kavim ve gaddar bir taife olduğunu belirtiyor.

Şirvânî Van’a geldiği zaman oranın hâkimi Said Paşa soyundan gelen *Derviş Paşa* idi. O, bu görevi üstleneli 12 yıl olmuştu. Âdil bir insandı ve bilginlere çok ihtiram ederdi. Müellifin belirttiğine göre Van’ın idaresi görevi Derviş Paşa’nın atalarına verileli 70 yıl olmuştu ve onlar bu süre içinde nesilden nesile o diyarı yönetmişlerdi. Seyyah Van’da üç ay boyunca Derviş Paşa’nın amcası oğlu İshak Efendi’nin evinde kalmıştı. O, şevketli, mürüvvetli ve cömert bir emirdi. Fakirlere yardım ederdi. Kendisi Nakşibendiyye tarikatına bağlıydı ve Şirvânî’ye çok misafirperverlik göstermişti. Derviş Paşa’nın diğer bir amcası oğlu da Esad Bey’di. Seyyah onunla aralarındaki felsefî konuşmalara eserinde yer vermiştir. Bir keresinde Azeri gezgin “Aşk nedir?” diye sorduğunda Esad Bey şöyle cevap vermişti: “Aşk – dumansız bir ateştir, faydasız

²⁵ *Riyâzû’s-seyâhat, s.112; Hadâikü’s-seyâhat, s.518.*

bir ziyandır, sabahsız bir gecedir, anahtarsız bir kilittir, sonsuz bir yoldur ve dermansız bir derttir”²⁶.

Gezginin sözünü ettiği Van valisi, Derviş Mehmed Paşa olsa gerektir. Bu paşa, bir bilgiye göre 1804-1818 yıllarında 14 sene Van’da valilik yapmış, diğer bir malumata göre ise 1812-1819 yılları arasında aralıksız olarak 7 yıl süresince Van eyaletini idare etmiştir²⁷. Herhalde Şirvânî onun valilik döneminin sonlarına doğru Van’a gelmiş olmalıdır. Onun amcası oğlu olduğu zikredilen İshak Efendi, Timur Paşa’nın oğlu olup, 1826-1829 yıllarında paşa rütbesiyle Van’da valilik yapmıştır. İshak Paşa’nın babası Timur Paşa’ya gelince, bu kişi ve kardeşi Ahmed Paşa görev başında birbirlerinin yerine atanmak suretiyle 1773-1792 yılları arasında Van vilayetini yönetmişlerdir. Yukarıda ismi geçen Esad Bey’in oğlu Timur Bey 1829-1831 yılları arasında Van valisi olmuştur²⁸. Görüldüğü gibi, Azeri gezginin Derviş Mehmed Paşa soyunun Van’daki yöneticiliği konusunda verdiği bilgiler gerçekleri yansıtıyor.

²⁶ *Riyâzü’s-seyâhat*, s.112-115; *Hadâikü’s-seyâhat*, s.562-564; *Büstanü’s-seyâhat*, s.597.

²⁷ *Bkz.: İNBAŞI, Mehmet. Van Valileri (1755-1835), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 29, Erzurum, 2006, s.202,204.*

²⁸ *İNBAŞI, Mehmet. Van Valileri, s.201-205.*

SONUÇ

Böylece, 1810'lu yıllarda Van gölü havzasında olmuş, bir süre burada yaşamış olan Hacı Zeynel Abidin Şirvânî, bölgenin 7 kentini anlatmış, buranın nüfusu, etnik ve inanç grupları, önemli şahsiyetleri, kaleleri, bahçeleri, iklim şartları, tabiatı, geçmiş ve çağdaş durumu vs. konusunda gerekli bilgiler vermiştir. Azeri seyyahın bu bilgilerinin Van gölü havzasının 200 yıl önceki demografik, idarî, sosyal-ekonomik, kültürel, askeri ve politik durumunun araştırılması açısından ilk kaynaklardan biri olarak önem arz ettiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- 1-İNBAŞI, Mehmet (2006). “*Van Valileri (1755-1835)*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 29, Erzurum, s.195-212.
- 2-KEREMOV, Nureddin (1977). *Kırk yıl seyahatte*. Bakü: Azereşir.
- 3-KEREMOV, Nureddin (1958). *Seyyah ve coğrafyaşinas Zeynel Abidin Şirvânî*. Bakü: Azereşir.
- 4-KULİYEV, Ağamir (1964). *Azerbaycan'ın görkemli seyyah ve âlimi Hacı Zeynel Abidin Şirvânî*. Bakü: Azerbaycan Bilimler Akademisi Neşriyatı.
- 5-KÜFREVİ, Kasım (2011). *Seyahatnamelerde Bitlis*, Ahlat Gazetesi, 23 Nisan.
- 6-STOREY, Charles Ambrose (1972). *Persidskaya literatura (bio-bibliografiçesky obzor v tryox çastyax)*. *Perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil*: Y.E.Bregel. Moskva: Vostlit.
- 7-SÜMER, Faruk (1989). “*Ahlat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, II. cilt, İstanbul, s.19-22.
- 8-ŞİRVÂNÎ, Hacı Zeynel Abidin (1315). *Büstânu's-seyâhat*. Tahran: Çâp-i Sengî.
- 9-ŞİRVÂNÎ, Hacı Zeynel Abidin (1348). *Hadâikü's-seyâhat* (ba mukaddime-yi Gonâbadî Rıza Alişah). Tahran: Sâzmân-i Çâp-i Dânişgâh.
- 10-ŞİRVÂNÎ, Hacı Zeynel Abidin (1339). *Riyâzü's-seyâhat*. I. cilt (be teshih-o mukâbele-yo mukaddime-yi Asğar Hâmid Rabbânî). Tahran: Ketâbfürûşî-yi Sa'dî.
- 11-ŞİRVÂNÎ, Hacı Zeynel Abidin (1974). *Riyâzu's-seyâhat*. II. cilt (be sa'y-o ehtemâm-i Ağamir Kuliyevev). Moskva: Vostlit.
- 12-TAŞĞIN, Ahmet (2005). *Türkiye'de Yezidiler Bibliyografyası* (yazılı metinlerde dini-sosyal bir grubun serüveni). Ankara: Aziz Andaç Yayınları.
- 13-TUNCEL, Metin (1992). “*Bitlis*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, VI. cilt, İstanbul, s.225-228.
- 14-TUNCEL, Metin (2006). “*Muş*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XXXI. cilt, İstanbul, s.368-371.